

Introducció

Les troballes funeràries han despertat, des de sempre, un enorme interès, pel fet de tractar-se, generalment, dels espais en què es concentren els millors i més atractius aixovars, les peces més riques, com joies i armes, o els vasos que contenien les ofrenes. L'estudi dels contextos funeraris i de les pràctiques funeràries s'ha enri-

COVES, FOSSES I CISTES.

EVIDÈNCIES FUNERÀRIES DEL II MIL·LENNI AC EN TERRES VALENCIANES. ENTORN DE L'ARGAR I EL BRONZE VALENCIÀ

M.ª JESÚS DE PEDRO MICHÓ
Museu de Prehistòria de València
Servei d'Investigació Prehistòrica

quit notablement amb el desenvolupament i l'aplicació de noves tècniques i d'una metodologia d'excavació més rigorosa, sobretot a partir de la segona meitat del segle passat. Contextos que s'han convertit en l'objecte d'estudi de l'anomenada «arqueologia de la mort» que va sorgir, com a camp d'interès disciplinar diferenciat, en el curs de les transformacions metodològiques i teòriques que van commoure la pràctica de l'arqueologia durant els anys seixanta i setanta. Les seues formulacions han influït en les investigacions arqueològiques generals i han tractat de superar els limitats enfocaments tradicionals, més descriptius i especulatius. Així, la nova

1.- Juan Miguel Pérez Gil, el nostre Juanmi, va participar entre el 2000 i el 2006 en totes les campanyes d'excavació realitzades sota la meua direcció en la Muntanya Assolada, Altet de Palau i especialment en la Lloma de Betxí. En la primavera de 2007 ens va deixar, de manera sobtada, orfes de la seua amistat i de la seua presència. Ens queda el seu record, lligat per sempre a aquest últim jaciment, on passàrem junts tants bons moments.

arqueologia es planteja d'una manera sistemàtica l'especificitat del registre funerari com a font d'informació privilegiada sobre l'estructura social i la cultura (Vicent, 1995), de manera que si entenem que el ritu funerari tracta de representar l'orde social, el seu coneixement ens portarà a conèixer l'estructura de la societat.

En general, en els enterraments humans es compleixen una sèrie de principis (O'Shea, 1984; Chapa, 1991) susceptibles de ser estudiats en relació amb la caracterització dels grups socials. A saber, que totes les societats empen un o més sistemes per al soterrament dels morts; una població funerària mostrarà característiques demogràfiques i fisiològiques que reflectiran les de la població viva; en un context funerari, cada enterrament representa l'aplicació sistemàtica d'una sèrie de mesures descriptives i postcriptives, rellevants per a aquell individu. És a dir, que la naturalesa de la societat modelarà les pràctiques per a la deposició dels difunts. El tractament específic que es dona a un individu en el moment de la seua mort serà consistent amb la posició social de l'individu en vida; d'això es desprén que els elements materials i simbòlics que es combinen en un context funerari han format part de la societat dels vius en el moment del seu enterrament.

La forma i l'estructura que caracteritzen les pràctiques funeràries en qualsevol societat està en relació directa amb la forma i la complexitat de l'organització de la citada societat. L'anàlisi física dels morts ofereix dades importants en relació amb els efectes de la desigualtat social, a partir de la incidència distinta de les malalties causades per un accés diferencial a la riquesa, reflectida en la suficiència i varietat de la dieta; o per la divisió del

treball, abordable des de l'estudi comparatiu del desgast dels ossos o de la incidència de traumatismes. Així, segons l'opinió d'Assumpció Vila (2002), si volem veure diferència en les activitats realitzades, en la distribució del producte, en l'accés als recursos, o si hi havia un consum diferencial, hem de recórrer als cossos dels subjectes, a les sepultures; o siga, recórrer a les restes humanes per a veure si hi ha diferències pel que fa a l'accés als béns i a les condicions de vida; constatar si es van produir carències físiques, malalties, traumatismes; la presència o no d'aixovar; el treball invertit en la preparació de la tomba, etc. (Vila, 2002: 339).

Finalment, els estudis genètics tenen una importància capital en la corroboració de les inferències sobre parentiu i mobilitat, sense oblidar la relació amb l'arqueologia dels assentaments, l'única capaç de determinar les condicions històriques (Lull i Picazo, 1989); i altres qüestions plantejades per l'arqueologia postprocessual a partir dels anys noranta, com la reivindicació de l'individu, el paper crucial del simbolisme en la cultura material o la reclamació de la perspectiva de gènere, que han proporcionat una altra dimensió als estudis funeraris (Ruiz Zapatero, 2007).

Des de la perspectiva de l'arqueologia de la mort presentem en aquest treball documentació nova sobre les evidències funeràries en l'àrea valenciana durant l'edat del bronze.

L'edat del bronze en les terres valencianes

La investigació sobre l'edat del bronze en terres valencianes es remunta a les excavacions pioneres de Furgús en els jaciments alacantins de San Antón, d'Oriola, i

Laderas del Castillo, de Callosa de Segura; i a les dutes a terme en poblats com el Mas de Menente i la Mola Alta de Serelles, d'Alcoi, o la Muntanyeta de Cabrera, a Torrent, que permeten anar matisant la pertinença de les terres valencianes a la cultura de l'Argar. En els anys seixanta, Tarradell (1963) sistematitza les característiques del bronze valencià diferenciant-lo de l'Argar i situant la frontera entre ambdós entre el Segura i el Vinalopó, i els límits septentrionals entre les terres castellonenques i l'Ebre.

En els últims anys s'ha mantingut el significat de l'edat del bronze sobretot com una època en què constatem la plena ocupació del territori, amb clares influències argàriques en les comarques meridionals i qualificat com a «bronze valencià» el de les terres al nord del riu Vinalopó, si bé acceptant la continuïtat del poblament i la permeabilitat i interrelació entre ambdues zones.

L'edat del bronze s'estén, cronològicament, entre l'horitzó campaniforme de transició i la cultura ibèrica, situant-se el bronze ple entre el 2200/2100 i el 1500 cal aC, moment a partir del qual començaria el bronze tardà que arribaria al canvi de mil·lenni i donaria pas al bronze final, que en el seu desenvolupament enllaça amb els poblats ibèrics. La presència de poblats d'altura campaniformes, ben documentada en les comarques meridionals, i la coincidència entre aquests poblats i la zona ocupada posteriorment per la cultura argàrica, advocaria per una major antiguitat de l'edat del bronze a Alacant (Hernández, 2001). El bronze valencià es desenvoluparia de forma paral·lela a l'Argar en les terres més meridionals, mentre la seua cronologia inicial seria lleugerament posterior en el nord.

Un dels trets que tradicionalment han servit per a diferenciar ambdues cultures ha sigut precisament el del ritual funerari, argàric al sud, amb sepultures en cistes, fosses i urnes en l'interior de l'espai habitat, i amb sepultures individuals en covetes i balmes en el del bronze valencià. Així, en relació amb el bronze valencià, s'ha assenyalat sempre la importància del ritual funerari durant el calcolític, manifestat en les coves sepulcral múltiples o col·lectives, i la continuïtat en l'ús de les coves i en els aixovars durant l'horitzó campaniforme de transició, a pesar de l'existència de sepultures en sitja a l'interior dels poblats. Al contrari, durant l'edat del bronze eren nombrosos els poblats coneguts i molt escasses les evidències sobre el tipus de soterrament, generalment inhumacions individuals o dobles en covetes menudes i en abrics al costat dels poblats i sense presència d'aixovar funerari, com en el cas de la Muntanyeta de Cabrera. Tot això al marge dels jaciments argàrics i d'altres notícies, com el túmul del Cercat de Gaianes o la construcció de pedra del Castellet del Porquet de l'Olleria (Martí Oliver, 2001).

El trobament d'una sepultura individual a la Muntanya Assolada d'Alzira, en fossa i sense aixovar, localitzada entre dues grans construccions de pedra, en un moment inicial de l'ocupació del poblat, confirmà altres troballes anteriors com les de La Atalayuela, a la Llosa del Bisbe, l'Altico de la Hoya, de Navarrés, i Peña la Dueña, de Teresa de Cofrents (Martí, Enguix i De Pedro, 1995). D'altra banda, l'excavació d'una cova sepulcral, també a la Muntanya Assolada, amb sepultura múltiple i alguns elements d'aixovar, es posà en relació amb altres notícies sobre la continuïtat en l'ús de les

coves com a lloc d'enterrament, cas de la Cova dels Gats, d'Alzira, la Coveta del Gat, de Corbera, la balma amb quatre inhumacions del Mas del Corral, d'Alcoi, o la del Pic dels Corbs, de Sagunt, amb fins a deu individus. I la llista era encara major si comptàvem d'altres sepultures fora del poblat, inhumacions individuals o dobles en cista, esclletxa o coveta pròxima al poblat, com el ja citat de la Muntanyeta de Cabrera, el de l'Aixebe, de Sagunt, o la Covacha de Llatas, d'Andilla, la cista descrita per Monzó a les Raboses, d'Albalat dels Tarongers, les restes de la Cova de Bolumini, de Benimeli-Beniarbeig, amb un possible ús funerari de la cova durant l'edat del bronze, i la Cova de les Bruixes, a Rossell, la Cova de la Seda, de Castelló, la Cueva del Murciélagu, d'Altura, o la Cova de la Recambra, de Gandia; i les sepultures múltiples del Mas d'Abat, a les Coves de Vinromà, i Benissit, a la Vall d'Ebo. La interpretació donada a aquesta diversitat era que ens trobàvem davant d'uns grups humans plenament fixats al territori però sense evidències d'una clara jerarquització social —com sí que ocorria en l'àrea argàrica—, sinó que més aïna es tractava d'unes societats segmentàries. L'escassetat o l'absència d'objectes de valor i l'escassa o nul·la diferenciació dels aixovars funeraris, a pesar de la major diversitat dels tipus de sepultures, es traduïa en la inexistència d'un veritable ritual propi del bronze valencià.

Amb la divisió d'ambdues cultures —bronze valencià i bronze argàric— al Vinalopó, quedà patent l'existència de dues tradicions culturals distintes en sòl alacantí durant el II mil·lenni aC. Respecte a l'àrea argàrica, l'abundant informació disponible ha sigut tractada anys

arrere en diversos treballs. Jover i López (1995) feren una revisió de les evidències funeràries en la zona de contacte entre l'Argar i el bronze valencià, i constataren la presència de sepultures en cova, prova de la continuïtat en la seua utilització; de sepultures en balma i en coveta, de les quals hi ha nombroses notícies, no totes ben contrastades; i la presència de sepultures en les zones d'habitació, en cistes, fosses i urnes. Cinc són els jaciments en què es va practicar l'enterrament dins dels més purs cànons argàrics: San Antón, Laderas del Castillo, el Tabaià, d'Asp (que es presenta en aquest mateix volum), el Puntal del Búho, d'Eix, i la Illeta dels Banyets, del Campello. En la resta de la província, el tipus de sepultura més estés és l'efectuat en esclletxa o en coveta; a banda de les sepultures de Cabezo Redondo, de Villena, i del Mas del Corral, considerades del bronze tardà.

Atés que en la conca del Vinalopó es registra l'hàbitat en altura i un món funerari amb sepultures múltiples o individuals en balma o en cova, prèviament a la formació de l'edat del bronze, els autors plantegen una expansió territorial argàrica cap a terres alacantines en els primers segles del II mil·lenni aC, entrant en contacte amb els grups campaniformes abans del sorgiment de les societats no argàriques de l'edat del bronze. La Illeta dels Banyets en seria el punt més septentrional de l'expansió. Encara així, les comunitats no argàriques van conservar els seus codis ideològics, evidenciats en el manteniment de les sepultures en cova o en balma, però adoptant també formes alienes a la manera de sepultura tradicional; prova de la coexistència de dues societats amb bases econòmiques i ideologies diferents.

La informació generada per mitjà de les pràctiques funeràries és utilitzada, de nou, per a intentar establir els límits territorials, o frontera, entre l'àrea argàrica i el bronze valencià (Jover i López, 1997). La valoració del cost i del valor social dels continents i continguts permet comprovar que el cost social, ni tan sols en el cas de les cistes de lloses, representa un gran esforç que haja de ser considerat com un balanç diferencial significatiu. I tampoc no es pot establir una relació directa entre el tipus de continent funerari i el valor social de l'aixovar que acompanya els cadàvers. A un suposat major cost social de la tomba no es correspon un valor social més gran dels aixovars, com sí que ocorre en l'àmbit argàric, on l'àmplia dissimetria existent en el contingut de les tombes ha servit com a base per a elaborar una proposta d'estructuració social.

La determinació dels límits o zones de contacte entre la societat argàrica i la no argàrica no ha sigut resolta del tot. La conclusió és que el corredor per a on discorre el Segura, el Camp d'Elx i les zones litorals del Camp d'Alacant, constitueix l'espai geogràfic ocupat per poblacions argàriques. En la resta del territori, el Prebètic meridional valencià, es desenvolupa un altre grup arqueològic, amb trets culturals singulars, el principal exponent del qual és la realització de pràctiques funeràries fora de les zones habitades. A partir del bronze tardà, tota l'àrea d'estudi passà a estar integrada en una realitat social diferent de les anteriors, les evidències funeràries de la qual estarien representades pel Cabezo Redondo.

En els últims anys s'han produït noves troballes en l'àrea valenciana, que en alguns casos confirmen les

sepultures en l'interior dels poblats i, en altres, n'amplien la tipologia; s'han iniciat els estudis osteoarqueològics, amb resultats molt interessants sobre la determinació del sexe i l'edat dels inhumats, sobre l'activitat física realitzada o sobre la dieta alimentària. La investigació de l'edat del bronze peninsular, sobretot a l'Argar, ha generat informació precisa sobre l'estructura social, l'accés diferencial als béns de prestigi, o la normalització d'un ritual funerari; i també disposem ara de noves datacions absolutes. En el present treball ens ocuparem, per tant, de les evidències funeràries en terres valencianes i de les novetats oferides pels nostres jaciments, i intentarem valorar-ne els resultats en termes d'identificació del ritual funerari —aixovars, estructures, ofrenes càrnies, etc.— i de caracterització dels grups socials, de les relacions de parentiu, de l'activitat física realitzada, etc.

Al marge dels treballs més recents, alguns dels quals s'inclouen en el present volum i la cronologia dels quals correspon al bronze final o primera edat del ferro (cas de la necròpolis d'incineració de les Moreres, de Crevillent, o de les necròpolis tumulars de la Menarella, a Forcall, i el Salegar, a Cortes d'Arenós; del Mesón del Carro, també a Cortes d'Arenós, i de la Vilavella (Barrachina, 2002), i de les sepultures megalítics descrites en el cas de l'Argilagar, de Morella (Mesado i Andrés, 1999), amb les restes de dues persones inhumades (en posició lateral encollida i sense aixovar), hi ha les aportacions derivades, sobretot, del camp de l'osteoarqueologia, com ara el cas de la Cova dels Blaus, a la Vall d'Uixò (també en aquest volum), o la sepultura recuperada en la contornada del Capurri, a

Figura 1. Inhumació secundària en el sector E de la Loma de Betxí, i restes d'un cànid associades a l'enterrament.

Oliva (Cuesta et al., 2002), corresponent a un individu adult, de sexe femení, amb crani d'aspecte gràcil, que presenta una lesió en la volta craniana i patologies odontològiques, com càries, que fan pensar en una dieta relativament blana, rica en hidrats de carboni, en què destaca el desgast de les dents anteriors, tant superiors com inferiors, indicatiu d'algun hàbit parafuncional selectiu de les dents anteriors per a ús instrumental, com el mossegament d'objectes sense finalitat alimentària, etc.

Les evidències funeràries: Argar i bronze valencià

Entre els poblats pertanyents a l'àmbit del bronze valencià, ens ocuparem de dues sepultures individuals trobades a la Loma de Betxí, de Paterna, i de la revisió de les sepultures, individual i en cova, de la Muntanya Assolada; noves dades que se sumen a la notícia sobre una inhumació doble a les Raboses (Ripollés, 2005) i a la sepultura individual de la Mola d'Agres (Martí Bonafé et al., 1996), entre d'altres. I més cap al sud, en l'àrea argàrica, cal destacar la revisió de les sepultures de la Illeta dels Banyets, les novetats de Cabezo Redondo i

de Cabezo Pardo, i la presentació, en aquest mateix volum, de les troballes del Tabaià —sempre comptant amb la nova perspectiva que ens ofereix l'estudi osteoarqueològic dels citats contextos funeraris. Sense oblidar la revisió d'altres col·leccions antigues, cas del Peñón de la Zorra i del Puntal de los Carniceros, de Villena, a fi de determinar el començament de la pràctica de la inhumació individual a la conca del Vinalopó (Jover i De Miguel, 2002).

A la Loma de Betxí (De Pedro, 1998; 2005), en el sector E, zona d'ampliació del poblat amb grans rebliments que configuren espais de terrassa, i al costat de rebliments que pareixen correspondre a un abocador, va ser localitzada, en la campanya de 2002, una sepultura humana en posició secundària d'un individu senil, al costat del qual hi havia l'esquelet d'un gos en posició primària (Fig.1). L'estudi realitzat per Mª Paz de Miguel determina que es tracta d'un adult madur, de sexe masculí; la seua talla és de 176 cm i el seu índex cranial de 80, braquicranià. Les patologies observades inclouen desgast dental acusat, tosca dentària, edentació total de les dents mandibulars amb cicatrització total de tots els

alvèols; artrosi en l'articulació temporomandibular i artrosi generalitzada en clavícules, escàpules, costelles, vèrtebres, húmer dret i metacarpia; periostitis en la tibia dreta i entesopaties en radi dret i falanges de les mans. La datació absoluta proporciona una data de 3650 ± 40 BP, calibratge a 2σ entre 2140 i 1910 cal aC.

Interessa destacar la presència d'un cànid, estudiat per Sanchis i Sarrión (2004), individu parcialment complet d'uns dos anys d'edat que manté la seua posició original i la connexió anatòmica, llevat d'alguns ossos lleugerament desplaçats com a conseqüència del procés de descomposició del cadàver i d'alteracions postdeposicionals. Presenta alteracions d'origen antròpic, marques de descarnament sobre alguns ossos, en concret sobre el crani, l'atles, la quarta, la cinquena i la sisena cervicals, tres lumbar, l'húmer dret i esquerre, el radi esquerre, el fèmur dret, la tibia i la pelvis dreta, ambdós calcanis, els dos astràgals i deu costelles. L'animal fou escorxat i posteriorment eviscerat: una vegada obtinguda la pell, les marques sobre la zona ventral de les costelles i d'alguna vèrtebra indiquen que l'animal va ser buidat, accedint per l'interior de la seua caixa toràcica amb un instrument tallant, i que van ser extrets els òrgans blans superiors. No hi ha elements que evidencien directament el descarnament dels ossos, encara que és factible que les parts blanques obtingudes foren consumides en relació amb algun acte social o ritual vinculat a l'enterrament humà.

La utilització del gos amb fins alimentaris durant l'edat del bronze està testimoniada per diversos exemples, però el tema que ens interessa ara és el de la seua presència en un context funerari, amb paral·lelismes

mes cada vegada més freqüents en altres jaciments peninsulars, com és el cas de la Loma del Lomo, a Cogolludo (Guadalajara), on es deposità un gos complet en una fossa pròxima a la sepultura núm. 9, interpretat com a ofrena vinculada a l'aixovar funerari de la citada inhumació (Blasco, 1997); o el de Minferri de Juneda, Lleida (Equip Minferri, 1997) que ens parla d'una tomba amb una dona entre 25 i 35 anys, un xiquet de bolquers i un home adult entre 60 i 70 anys. El cos de la dona abraçava una gosseta; per damunt es va depositar l'individu infantil i, finalment, l'home, amb aixovar ceràmic, ofrenes d'un bòvid i set cabres, possiblement un banquet funerari dedicat a l'individu de més edat, interpretat com un personatge objecte d'una veneració particular.

També a la Lloma de Betxí, en el sector W, en la base d'un gran mur atalussat que tanca l'edificació superior, es trobà, el 2003, una altra sepultura humana, en aquest cas en posició primària, orientada en sentit est-oest, amb les cames i els braços flexionats i el cap girat cap al nord, sense aixovar, en una fosseta de planta aproximadament circular delimitada per una sèrie de pedres; reclinat sobre el costat esquerre, en posició de decúbit lateral esquerre, però amb el tronc molt inclinat cap a la dreta, potser per causes postdeposicionals (Fig.2). D'acord amb l'estudi de Mre Paz de Miguel, es tracta d'un individu adult, de sexe masculí, amb un índex cranial de 79,2, mesocranià. Entre les patologies observades destaca el desgast dental, la presència de càries en diverses peces, un abscess radical, calcificació del lligament groc i artrosi cervical. Com a prova de l'activitat física realitzada, presenta una marcada inser-

Figura 2. Enterrament en fossa del Sector O de la Lloma de Betxí i reconstrucció.

ció del lligament costoclavicular, entesopatia en la tuberositat radial d'ambdós radis i entesopatia en falanges de les mans. La datació obtinguda per a aquesta segona sepultura és de 3400 ± 40 BP, calibratge a 2σ entre 1760 i 1610 cal aC.

Quant a la Muntanya Assolada, els resultats obtinguts en l'excavació d'una cova sepulcral menudeta i d'una sepultura individual ja han sigut publicats amb anterioritat (Martí, Enguix i De Pedro, 1995). Presentem ara la informació aportada per Mª Paz de Miguel en la determinació de les restes òssies i les datacions d'ambdós contextos.

L'excavació de la cova sepulcral va permetre recuperar diverses restes d'aixovar —una punta de fletxa de sílex blanc, cent vint-i-sis grans de collar discoïdals, un gra de collar tubular, un penjoll rectangular de calcària, un fragment de botó d'os amb perforació en V, quinze petxinetes perforades i alguns fragmentets de ceràmica sense decoració—; restes de fauna —*Bos taurus*, *Canis familiaris*, *Capra hircus*, ovidocaprins, *Vulpes vulpes*, *Oryctolagus cuniculus*, *Eliomys quercinus*, *Apodemus sylvaticus*, peixos i gasteròpodes terrestres—; i, final-

ment, el conjunt de les restes humanes, amb un total de 169 restes que corresponen a un nombre mínim de quatre individus, l'estudi preliminar de les quals va ser efectuat per Inocencio Sarrión. La revisió de Mª Paz de Miguel confirma que es tracta de restes d'una inhumació múltiple, amb una conservació molt parcial dels esquelets, entre els quals es troben clarament representats infantils i adults. L'estudi revela que el nombre mínim d'individus és, en efecte, de quatre —encara que n'hi poden haver més—, entre ells dos d'infantils, un de 6-7 anys i un altre de 8-11 anys. La determinació del sexe no ha sigut possible perquè en la mostra no hi ha parts representatives que en permeten l'adscripció sexual. Les restes es corresponen amb depòsits primaris i entre les patologies cal destacar la presència de tosca dentària, càries, hipoplàsia de l'esmalt i lleugera artrosi en una vèrtebra. Com a signes d'activitat es menciona l'entesopatia en un húmer i en falanges de les mans. Les talles s'han determinat a partir dels hùmers conservats i estan entre 148-153 cm i 164-167 cm, segons que es tracte d'homes o de dones. La datació obtinguda sobre un fragment d'húmer proporciona

una data de 3760 ± 40 BP, calibrada a 2σ entre 2460 i 2190 aC.

D'altra banda, en l'interior del poblat s'excavà una fossa de planta circular que contenia un altre enterrament humà, davall d'una sedimentació de més de dos metres de potència. La persona inhumada es trobava en posició fetal, decúbit lateral dret, amb les cames doblegades i els peus encreuats. El braç dret allargat per darrere de l'esquena i la mà esclafada per un bloc. El braç esquerre estava flexionat per davant del cos i la mà estirada per davall de la cara, i li faltava la major part del crani i del maxil·lar superior (Fig.3). La seua datació absoluta ha proporcionat una data de 3760 ± 40 BP, calibrada a 2σ entre 2210 i 2130 aC. Les restes, estudiades igualment per Mª Paz de Miguel, corresponen a una dona adulta que presentava dos blocs vertebrals a nivell cervical, un afectava l'axis-C3, i, l'altre, la C6-C7. L'absència d'altres signes patològics permet de pensar en una malformació congènita cervical, compatible amb una síndrome de Klippel-Feil, la identificació de la qual és poc freqüent en els contextos arqueològics. La fusió de dos o més segments vertebrals produeix, com a conseqüència, un acurtament del coll i malformacions associades, com l'existència d'hemivèrtebres, costelles cervicals, elevació unilateral o bilateral de l'escàpula, etc. L'origen no n'és clar, encara que poguera tindre, en alguns casos, un origen hereditari, si bé són més freqüents els casos aïllats. Altres alteracions patològiques identificades són la presència d'hipoplàsia de l'esmalt en la dent 35, i l'escassa quantitat de tosca dentària; osteocondritis dissecant en les primeres falanges dels peus; artrosi en la careta articular per a l'apòfisi odonto-

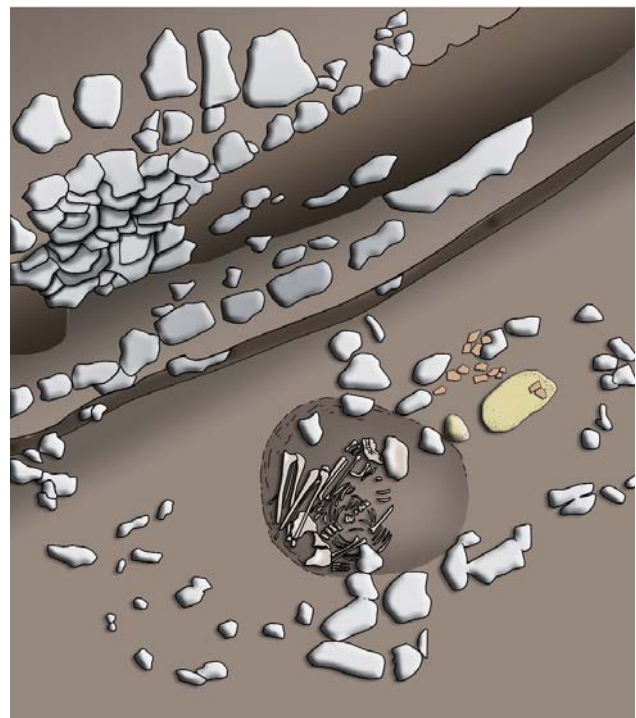

Figura 3. Enterrament en fossa, Muntanya Assolada.

de en l'atles, i marcats signes d'activitat en ambdós húmer i clavícules. A pesar que l'esquelet postcranial està ben representat, les epífisis es troben quasi totalment destruïdes, tan sols un peroné conserva la seua longitud màxima, a partir del qual se n'ha obtingut la talla aproximada: entre 147-148 cm / 150-151 cm (De Miguel et al., 2007).

La informació aportada per les datacions absolutes confirma la presència en el jaciment de pràctiques funeràries diverses: inhumació col·lectiva en coveta a l'exte-

rior del poblat i inhumació individual en l'interior d'aquest, amb datacions molt pròximes en el temps, per no dir coetànies. Un altre aspecte que cal destacar és el de la presència de restes humanes sense context en el jaciment: possibles sepultures remogudes i desmantellades com a conseqüència de les remodelacions de les estructures d'habitació, tenint en compte l'àmplia seqüència cronològica del jaciment; o bé manipulació de les restes, si atenem el fet que el crani de la fossa pogué ser extret de manera intencionada. I pel que fa a les restes de fauna trobades en la cova, cal assenyalar que algunes espècies es poden considerar poblacions naturals. No així les restes de *Bos taurus*, *Canis familiaris*, *Capra hircus*, ovidocaprins i peixos, la presència de les quals implica un transport, tal vegada humà, que es podria relacionar amb les mateixes pràctiques funeràries.

En relació amb les pràctiques funeràries presents en altres jaciments considerats del bronze valencià, recordem ara la sepultura individual localitzada a la Mola d'Agres, apareguda sobre l'estructura que reforça el mur que delimita el poblat, és a dir, en la zona habitacional. Es tracta d'una inhumació primària en posició de decúbit lateral esquerre amb el crani decantat cap al NO i les extremitats flexionades. L'aixovar estava compost per un punyal de reblons amb mànec en forma d'òmega i restes de la baina realitzada en fusta de freixe, un fragment de pedra polida, diversos fragments ceràmics i quatre resquills de sílex; a més d'una incisiva d'ovidocaprí i una molar d'èquid (Martí Bonafé et al., 1996).

Les restes òssies corresponen a un subjecte masculí amb una edat compresa entre els 17-22 anys (adult jove), l'estatura del qual no s'ha pogut establir, enqua-

drat dins del tipus braquimorf corb occipital. De nou, com sembla habitual, es va detectar, entre les patologies, la presència de càries, associada a dietes riques en carbohidrats, lligades al consum de cereals; signes d'artrosi i presència de punts cribòtics en el sostre d'ambdues òrbites, la qual cosa es coneix com *cribra orbitàlia*, que té el seu origen en l'anèmia. De l'aixovar, destaca el punyal la tipologia, les proporcions, el mànec i la composició del qual remetent a la metal·lúrgia argàrica, entre el bronze antic i el mitjà. És l'únic element que per la seua qualitat i origen pot suggerir una interpretació social, de prestigi, en relació amb l'individu inhumat, màximament quan es tracta d'una peça que no ha sigut utilitzada amb anterioritat i que és amortitzada en el moment de la deposició. Amb anterioritat, a la Mola d'Agres es tenia notícia del trobament d'un fragment de crani aparegut en una esclotxa de la terrassa oest. La nova tomba amplia la tipologia de les sepultures associades a aquest poblat, de forma semblant al que s'ha esdevingut a la Muntanya Assolada.

I, finalment, cal recordar la notícia sobre una altra sepultura apareguda en un poblat de l'àmbit del bronze valencià; a les Raboses, al costat d'un dels murs d'aterament del poblat, es van documentar dues sepultures que constitueixen la primera evidència clara de les pràctiques funeràries del grup que n'ocupà el jaciment. La més ben conservada estava depositada en una cista construïda amb blocs inclinats i coberta de pedres de grandària mitjana. L'inhumat es trobava en posició de decúbit lateral esquerre i no presentava restes d'aixovar. D'acord amb la informació facilitada per Eva Ripollés i Mª Paz de Miguel, s'han identificat restes de dos indivi-

dus adults, però les patologies observades corresponen al millor conservat. Es tracta d'un individu adult, madur, de sexe masculí, amb una talla aproximada de 160-161 cm i un índex cranial de 85,71; presenta un traumatisme cranial, signes d'artrosi, càries, pèrdues dentals, fistules i desgast acusat en les incisives; fractura de costelles i calcificació del lligament groc en algunes vèrtebres dorsals; signes d'activitat en clavícules, extremitats inferiors i falanges de la mà. La seua cronologia se situa en dates calibrades entre 1960 i 1750 a. n. e., semblant a altres datacions del jaciment.

Des de les comarques meridionals valencianes, vinculades a l'àrea argàrica, les novetats es refereixen, d'una banda, sobretot a la revisió de conjunts excepcionals, cas de la Illeta dels Banyets (López Padilla, Belmonte i De Miguel, 2005), o del Tabaià, la publicació detallada de les quals es presenta en aquest volum, completant així l'estudi de les restes òssies efectuades anys arrere (De Miguel, 2001); i, d'una altra, hi ha les aportacions dels últims treballs d'excavació a Cabezo Redondo (Hernández, 1997; 2001) i a Cabezo Pardo, en San Isidro de Albaterra (López Padilla, 2009).

La revisió dels contextos funeraris argàrics de la Illeta dels Banyets es planteja, novament, des de les hipòtesis plantejades anteriorment sobre la frontera entre Argar i bronze valencià i la delimitació de dos àmbits diferenciats quant a les pràctiques funeràries. Els resultats obtinguts mostren l'existència de sepultures argàriques, nou tombes —amb un total de 13 individus— de les quals cap no es correspon amb espais d'habitació vinculats a activitats de tipus domèstic, encara que es troben en una àrea d'ocupació habitacio-

nal i concentrades en un espai relativament reduït. Els contenidors funeraris són variats, i s'adapten a les matèries primeres i a la matriu geològica existent en l'entorn dels poblats; i preval el contingut sobre el continent en les pràctiques funeràries documentades. De les nou tombes, quatre eren sepultures dobles i les altres cinc d'un sol cadàver. Hi ha cinc individus de sexe femení i sis de sexe masculí, adults, a més d'un individu infantil de sexe indeterminat i un adult també de sexe impossible de precisar. Quatre hòmens apareixen associats a quatre dones més; i només cinc sepultures tenen aixovar: tres tombes dobles i dues d'individuals. Les patologies observades augmenten significativament amb l'edat, fet que afavoreix la presència d'alteracions degeneratives osteoarticulars, potenciades per la sobrecàrrega d'activitat mantinguda al llarg del temps, a més de càries, periodontitis, presència d'hipoplàsia de l'esmalt dental, artrosi, etc. En algunes restes apareixen unes reduïdes superfícies tintades de verd pel contacte amb elements de bronze; altres estan tintades de roig. Els cadàvers estan en posició flexionada i de costat, decúbit lateral flexionat. Els individus masculins sobre el costat esquerre i la dona de la tomba IV en disposició oposada, sobre el seu costat dret. La posició concorda amb les restes descrites de la Mola d'Agres, les Raboses o la Lloma de Betxí i és possible que es tracte d'una norma general en el món argàric.

En les sepultures dobles es troben depositats un home i una dona, o un adult i un xiquet o xiqueta. D'acord amb les observacions dels autors del treball, les deposicions són diacròniques: passa un cert temps entre un soterrament i l'altre. Pel que sembla, la dona

és la que s'enterra primer, la qual cosa planteja relacions de filiació necessàriament existents entre la dona i l'home inhumats. Vincles que atorguen a la dona un paper rellevant en l'expressió de la cadena genealògica, molt d'acord amb els models de societat que es regeixen per la norma del matrillinatge, mentre que en els casos inversos es relacionarien amb una norma d'avunculocalitat. Els aixovars es componen d'objectes metàl·lics i, en menor grau, ceràmics, a més d'elements realitzats sobre marfil, en notable sintonia amb la norma argàrica. Les datacions, del bronze ple, situen les sepultures en una franja cronològica prou més recent del que es podria esperar, cosa que mostra la continuïtat del poblament en la Illeta almenys fins al final del denominat «bronze tardà».

Sobre el parentiu entre les inhumacions dobles, només l'anàlisi d'ADN de les restes òssies pot aportar dades al tipus de relació consanguïnia entre els individus inhumats en les sepultures dobles.

Les excavacions realitzades els últims anys a Cabezo Redondo continuen aportant dades rellevants quant al sorgiment de noves pràctiques funeràries a la Vall del Vinalopó, apareixent les primeres evidències clares d'inhumacions en l'interior de l'àrea habitada (Jover i López, 2005). Encara que la pràctica de l'enterrament múltiple en coveta no s'abandona, es constata ara la presència de cistes de maçoneria i fosses en l'interior de les unitats habitacionals, com també enterraments infantils en urnes. A partir del 1500 aC, el Cabezo Redondo esdevé un enclavament que pareix mostrar una capacitat de centralització fins i tot superior a les dels nuclis argàrics, com prova la gran quantitat d'a-

dorns d'or apareguts allí. Els treballs en curs han posat de manifest l'existència tant de sepultures davall del sòl de les cases, com en covetes menudes i en balmes; corresponents a adults i a xiquets; en l'interior de vasos de fang o en fosses i cistes de pedra. Algunes tombes no tenen aixovar i en altres es redueix a uns pocs adorns d'or, plata o closques de mol·luscs, i a recipients ceràmics, entre ells vasos geminats (Hernández, 2009); pràctiques funeràries diverses que proven el desigual accés no sols al tipus de contenidor funerari, sinó també als productes que integren l'aixovar.

I, finalment, la revisió de col·leccions antigues en la conca del Vinalopó, en relació amb els poblats de Peñón de la Zorra i de Puntal de los Carniceros, de Villena, i de les sepultures associades tradicionalment a aquests poblats, en la frontera entre els dos àmbits de l'edat del bronze, qüestiona el començament de la pràctica de les inhumacions individuals en cova en aquesta zona (Jover i De Miguel, 2002). L'estudi de les restes humanes de la cova occidental del Peñón de la Zorra confirma que es tracta de dos individus, possiblement home i dona, dels quals es descriuen diferents patologies; de la cova oriental del Peñón de la Zorra es determina que en són sis, els individus inhumats, tres adults i tres infantils, i del Puntal de los Carniceros es conserven restes de sis cranis almenys, quatre adults, un juvenil i un infantil. En tots els casos apareixen aixovars singulars de procedència al·lòctona. L'estudi confirma que els tres jaciments són coetanis, del final del III mil·lenni aC; que no s'hi va practicar cap inhumació individual, i que en els tres contextos s'acompanyà algun dels individus amb productes al·lòctons obtinguts a través de xarxes d'intercanvi. El

ritual d'inhumació en coves, covetes i esclertes durant la fase campaniforme és de caràcter col·lectiu, i aquestes pràctiques continuen sent el ritual característic durant bona part de l'edat del bronze en la mateixa zona. La presència d'aixovars singulars com les arracades de plata, puntes de Palmela, punyal de Llengüeta, o granadura de pedra verda, no significa que es pugui validar l'existència de clares diferències socials. L'indicador funerari per si sol no és suficient per a determinar diferències socials, per la qual cosa s'hauran de prendre en consideració també els espais de producció i consum, d'habitació, els assentaments, o el territori.

Algunes consideracions entorn de la diversitat del ritual

El registre funerari és un dels elements que millor ha servit per a l'anàlisi de les possibles diferències socials en l'edat del bronze peninsular. Tal és el cas de la cultura de l'Argar en les sepultures de la qual trobem extensos aixovars rics en joies d'or i plata, i armes; vasos ceràmics expressament fabricats per al funeral; i ofrenes alimentàries: porcions de bòvids i d'ovídocaprins, fonamentalment, que també es poden interpretar com a part del banquet funerari en relació amb pràctiques de comensalisme en les quals participaria de forma total o parcial la resta de la comunitat (Aranda i Esquivel, 2007). Les classes basals presenten aixovars diferents, armes de menors dimensions, vasos domèstics reutilitzats, rars adorns de coure i també instruments d'os o de pedra; altres individus no van acompanyats d'aixovar i molts altres ni tan sols van merèixer enterrament. Les tombes més riques es concentren en les parts altes dels poblats, com en el cas de Fuente Álamo, de Cuevas del

Almanzora, però també n'hi ha que es distribueixen per cada un dels barris, com en la Cuesta del Negro, a Purullena, o al Castellón Alto, a Galera. D'aquest últim, val la pena destacar la trobada d'una sepultura amb restes humanes momificades al seu interior. Aquesta sepultura, de tipus coveta, excepcionalment conservada, havia sigut segellada amb taulons de fusta i un mur de pedra. En el seu interior aparegué un individu adult i un altre d'infantil, dels quals es conserven restes de pell i pell, l'aixovar dels quals es compon d'uns quants vasos ceràmics, un punyal, una aixà amb mànec de fusta i adorns de metall, i també restes de lli i possiblement llana (Molina et al., 2003).

L'estreta vinculació de les sepultures argàriques amb les unitats habitacionals dels poblats ha sigut interpretada com a evidència de la fragmentació dels llinatges en el sud-est a partir de l'Argar, amb la consegüent aparició de dissimetries socials expressades en les diferències dels aixovars depositats en elles. La presència de tombes amb fortes dissimetries quant a la composició i la riquesa dels seus aixovars, en nivells estratigràfics contemporanis dins d'una mateixa unitat habitacional, evidencien l'existència i el desenrotllament d'aristocràcies i de serfs associats a elles. Unes diferències que també han sigut posades en relleu pels estudis osteològics a partir de les diferències observables entre les mateixes restes òssies, ja que els primers haurien dut a terme treballs menys penosos que els segons (Contreras, 2004; Cámara, 2000; 2009).

En altres àrees peninsulars, la informació aportada pel registre funerari és menor però suficient per a realitzar propostes sobre el model social existent, almenys en

alguns casos. Així, a la Manxa occidental, en relació amb la necròpolis de La Motilla del Azuer, a Daimiel, s'observen diferències socials a partir de la lectura dels aixovars en els assentaments del tipus Motilla respecte als dels poblats en altura. El ritual funerari de Las Motillas, caracteritzat per un baix nivell d'elements d'aixovar, reflectiria una estructura social més homogènia que la que pareix estar representada en alguns poblats d'altura, com el Cerro de la Encantada, de Granátula de Calatrava, on es documenten unes diferències socials majors, d'acord amb individus soterrats amb aixovars més rics. En els poblats d'altura residirien les elits, mentre que els assentaments de plana, ben fortificats, complirien una funció dirigida a l'explotació, el magatzematge, la gestió i el control de l'aigua, els cereals i la ramaderia. Altres poblats de plana sense fortificar durien a terme els treballs agrícoles (Nájera, 2009).

El registre funerari de l'edat del bronze en les terres valencianes presenta una clara diversitat quant al ritual, com ja s'havia posat de manifest, amb anterioritat, amb sepultures individuals en coveta pròxima al jaciment, sepultures col·lectives i sepultures individuals en poblat. En relació amb el període anterior, durant l'edat del bronze s'amplia el ritual funerari a les sepultures individuals, com ocorre a El Argar, a Las Motillas, o en altres àrees peninsulars, però això no representa el final de la utilització de covetes o balmes com a necròpolis. Hi ha, a més, clares diferències en relació amb la diversitat cultural de les nostres terres durant el II mil·lenni aC. Així, les pràctiques funeràries observades en les comarques meridionals, com en el cas de Sant Antón, el Tabaià o la Illeta, testimonien la seua vinculació al terri-

tori argàric. I en la resta, en l'àrea pertanyent al bronze valencià, queda patent la varietat de les seues necròpolis i, pel que sembla, l'absència d'un ritual funerari institucionalitzat.

A excepció del punyal metàl·lic depositat sobre l'individu de la Mola d'Agres, les altres sepultures presentades en aquest treball —les Raboses, la Lloma de Betxí i la Muntanya Assolada— proporcionen una informació escassa en relació amb l'existència d'inhumacions diferencials, tal com es descriuen en altres àrees peninsulars, pel fet de presentar aixovars quasi inexistent. I això a pesar de l'existència de xarxes d'intercanvi, com proven determinades matèries primeres i elements de prestigi, com ara objectes metàl·lics, ceràmiques decorades i botons de marfil, que sí que han aparegut en els contextos d'habitació. No obstant això, alguns aspectes mereixen ser tinguts en consideració com a prova de les pràctiques funeràries realitzades: aspectes com el de la deposició del cadàver, que confirma que els individus masculins descansen sobre el costat esquerre i els femenins —cas de la Muntanya Assolada—, sobre el costat dret; la coexistència, en el mateix jaciment, de diferents tipus de sepultura, com en el cas de la Muntanya Assolada, amb una sepultura individual en fossa i una altra col·lectiva en cova, i de la Mola d'Agres; o la presència de restes humanes disperses a la Lloma de Betxí, localitzades entre les restes de fauna, de la mateixa manera que ja s'havia observat a la Muntanya Assolada. Finalment, l'enterrament d'un cànid al costat d'un dels individus de la Lloma de Betxí ens parla de possibles ofrenes funeràries en clara similitud amb altres jaciments peninsulars.

Sense pretendre presentar ací un registre exhaustiu de la documentació existent referent a això, destaquem algunes de les referències sobre la presència de cànids en sepultures de l'edat del bronze; per exemple, a la Loma del Lomo, on es coneixen un total de 24 inhumacions individuals en l'interior de subestructures o fons, en disposició primària i secundària, i introduïdes en gerres o cassoles en algun cas. La presència freqüent d'individus infantils es troba associada a ofrenes d'animals nounats, entre els quals un cànid (Valiente, 1992). En el jaciment de Cortecampo II, a Los Arcos, Navarra, una inhumació individual primària depositada en fossa de planta circular estava acompanyada d'un recipient amb decoració de boquique, restes d'ovidocaprí i restes òssies almenys de quatre gossos, dos d'ells depositats intencionadament, ja que les seues restes van aparèixer en connexió anatòmica, sense senyals d'activitat carnívera. L'inhumat es trobava al fons de la fossa, amb el crani desplaçat i allotjat en una xicoteta cavitat (Ramos Aguirre, 2007). En el jaciment de Minferri, que ja ha sigut citat, o en el més espectacular, encara que allunyat en el temps, del Camino del Molino, de Caravaca, la sepultura amb més quantitat d'inhumats de la prehistòria peninsular, associada al poblat del Molino de Papel, i datada en el III mil·lenni aC, entre 2870 i 2460 cal aC, s'han recuperat, en aquest jaciment, les restes de 1.300 individus els aixovars dels quals, escassos, comprenen peces de sílex, ceràmica, punxons de metall i 50 esquelets de gos (Lomba, 2009).

En resum, la diversitat que es manifesta en el bronze valencià tal vegada es podria interpretar com a mostra d'un nou ritual enfront del de l'horitzó campaniforme

anterior. Des de la complexitat i l'estandardització del ritual de l'Argar, o la dualitat entre Las Motillas i els poblats en altura de la Manxa, pareixeria que la diversitat caracteritza la resta de territoris. Coves menudes amb sepultures individuals i col·lectives, inhumacions en l'interior de sitges que es reaprofiten, o fosses *ad hoc*, mostren que els assentaments reduïts diversifiquen les seues pràctiques funeràries en el transcurs del temps, potser perquè estem en un període canviant que, pas a pas, ens portarà cap a un ritual plenament institucionalitzat, el de la incineració, a partir del bronze final.

Agraïments

A Eva Ripollés, Mª Paz de Miguel i Juan A. López Padilla, per la informació facilitada referent als jaciments de les Raboses, Muntanya Assolada i Lloma de Betxí, i Cabezo Pardo, respectivament. A Àngel Sánchez Molina, la seva col·laboració en l'elaboració de la part gràfica.

Bibliografia

- ARANDA JIMÉNEZ, G.I. ESQUIVEL GUERRERO, J.A. (2007): «Poder y prestigio en las sociedades de la Cultura de El Argar. El consumo comunal de bóvidos y ovicápridos en los rituales de enterramiento», *Trabajos de Prehistoria*, 64, núm. 2, p. 95-118.
- BARRACHINA, E. (2002-2003): «Dos noves necròpolis d'incineració a la conca del Millars: el Mesón del Carro i La Vilavella (Castelló)», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 23, p. 141-150.
- BLASCO BOSQUED, M.C. (1997): «Manifestaciones funerarias de la Edad del Bronce en la Meseta», *Saguntum-PLAV*, 30, p. 173-190.
- CÁMARA SERRANO, J.A. (2000): «Bases teóricas para el estudio del ritual funerario utilizado durante la prehistoria reciente en el sur de la península ibérica», *Saguntum-PLAV*, 32, p. 97-114.
- (2009): «Jerarquización social en el mundo argárico (2000-1300 aC)» En *La Edad del Bronce en la España mediterránea. Cursos de verano de la Universidad de Alicante*. Villena (e.p.)
- CHAPA, T. (1991): «La Arqueología de la Muerte: planteamientos, problemas y resultados» En Vaquerizo, D.: *Arqueología de la Muerte. Metodología y perspectivas actuales*, p. 13-39.
- CONTRERAS CORTÉS, F. (2004): «El mundo de la muerte en la Edad del Bronce. Una aproximación desde la cultura Argárica». En *Y acumularon tesoros*. Alacant: Caja de Ahorros del Mediterráneo, p. 67-85.
- CUESTA, M.M.; CAMPILLO, D.; CHIMENOS, E.; VILA, S., I APARICIO, J. (2002):

- «Estudi d'un esquelet de l'Edat del Bronze, exhumat a la "covacha" del Capurri (Oliva, la Safor) (València), que pertany a (L.P.474)», *Cypsela*, 14, p. 205-210.
- DE MIGUEL IBÁÑEZ, M.P. (2001): «Aspectos antropológicos y paleopatológicos de las inhumaciones prehistóricas del Tabayá (Aspe, Alicante)». En *VI Congreso Nacional de Paleopatología*, p. 263-278.
- DE MIGUEL, M.P.; BALLESTEROS, J.M.; DE PEDRO, M.J., I MARTÍ OLIVER, B. (2007): «Malformación congénita cervical en una mujer de la Edad del Bronce procedente de la Muntanya Assolada (Alzira, Valencia)», en *IX Congreso Nacional de Paleopatología*, Morella (poster).
- DE PEDRO, M.J. (1998): *La Lloma de Betxí (Paterna, Valencia). Un poblado de la Edad del Bronce*. València: Diputació de València – Servei d'Investigació Prehistòrica (Trabajos Varios, 94), 272 p.
- (2005): «L'Edat del Bronze al nord del País Valencià: Hàbitat i Territori», *Cypsela*, 15 (Girona), p. 103-122.
- G.I.P. EQUIP MINFERRI (1997): «Noves dades per a la caracterització dels assentaments a l'aire lliure durant la primera meitat del II mil·lenni cal BC: Primers resultats de les excavacions en el jaciment de Minferri (Juneda, les Garrigues)», *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 7 (Lleida), p. 161-211.
- HERNÁNDEZ PÉREZ, M.S. (1997): «Desde la periferia del Argar. La Edad del Bronce en las tierras meridionales valencianas», *Saguntum-PLAV*, 30, p. 93-114.
- (2001): «La Edad del Bronce en Alicante». En *Y acumularon tesoros*. Alacant: Caja de Ahorros del Mediterráneo, p. 201-217.
- (2009): «Cabezo Redondo (Villena, Alicante). Setenta años de excavaciones y estudios». En *La Edad del Bronce en la España mediterránea. Cursos de verano de la Universidad de Alicante*. Villena (e.p.)
- JOVER MAESTRE, F.J., I LÓPEZ PADILLA, J.A. (1995): «El Argar y el Bronce Valenciano. Reflexiones en torno al mundo funerario», *Trabajos de Prehistoria*, 52, núm. 1, p. 71-86.
- (1997): *Arqueología de la Muerte. Prácticas funerarias en los límites de El Argar*. Alacant: Publicacions de la Universitat d'Alacant.
- JOVER, F.J. I DE MIGUEL, M.P. (2002): «Peñón de la Zorra y Puntal de los Carniceros (Villena, Alicante): Revisión de dos conjuntos de yacimientos campaniformes en el corredor del Vinalopó», *Saguntum-PLAV*, 34, p. 59-74.
- LOMBA, J. (2009): «El enterramiento calcolítico de Camino del Molino (Caravaca)». En *La Edad del Bronce en la España mediterránea. Cursos de verano de la Universidad de Alicante*. Villena (e.p.)
- LÓPEZ PADILLA, J.A.; BELMONTE MAS, D., I DE MIGUEL IBÁÑEZ, M.P. (2006): «Los enterramientos argáricos de la Illeta dels Banyets de El Campello. Prácticas funerarias en la frontera oriental de El Argar». En Soler Díaz, Jorge A. (coord.): *La ocupación prehistórica de la "Illeta dels Banyets" (El Campello, Alicante)*, Alacant: Diputació Provincial d'Alacant, p. 119-172.
- LÓPEZ PADILLA, J. A. (2009): «La Edad del bronce en el Bajo Segura (Alicante): de San Antón a Cabezo Pardo». En *La Edad del Bronce en la España mediterránea. Cursos de verano de la Universidad de Alicante*. Villena (e.p.)
- LULL, V.; PICAZO, M. (1989): «Arqueología de la Muerte y estructura social», *Archivo Español de Arqueología*, 62, p. 5-20.
- MARTÍ BONAFÉ, M.A.; GRAU ALMERO, E.; PEÑA SÁNCHEZ, J.L.; SIMÓN GARCÍA, J.L.; CALVO GÁLVEZ, M.; PLASENCIA, E.; PALLARÉS, A., I PIQUERAS, F. (1996): «La Mola d'Agres: Aportaciones desde una óptica interdisciplinar al estudio de una inhumación individual», *Recerques del Museu d'Alcoi*, V, p. 67-82.
- MARTÍ OLIVER, B. (2001): «Los poblados coronan las montañas: los inicios de la investigación valenciana sobre la Edad del Bronce». En *Y acumularon tesoros*. Alacant: Caja de Ahorros del Mediterráneo, p. 119-135.
- MARTÍ, B.; ENGUIX, R.; DE PEDRO, M.J. (1995): «La Muntanya Assolada de Alzira y las necrópolis de la Cultura del Bronce Valenciano», *Saguntum-PLAV*, 28, p. 75-91.
- MESADO OLIVER, N. I ANDRÉS BOSCH, J. (1999): «La necrópolis de l'Argilagar del Mas de García (Morella, Castellón)», *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXIII, p. 85-112.
- MOLINA, F.; RODRÍGUEZ ARIZA, M.O.; JIMÉNEZ, S. I BOTELLA, M. (2003): «La sepultura 121 del yacimiento argárico de El Castellón Alto (Galera, Granada)», *Trabajos de Prehistoria*, 60, nº 1, p. 153-158.
- NAJERA, T. (2009): «La Edad del bronce en la Mancha: la Motilla del Azuer». En *La Edad del Bronce en la España mediterránea. Cursos de verano de la Universidad de Alicante*. Villena (e.p.)
- O'SHEA, J.M. (1984): *Mortuary variability. An archaeological investigation*. Londres: Academic Press, 338 p.
- RAMOS AGUIRRE, M. (2007): «Cortecampo II (Los Arcos) y Osaleta (Lorca, Valle de Yeri). Sepulturas descubiertas en las obras de la Autovía del Camino». En *La Tierra te sea leve. Arqueología de la Muerte en Navarra*, p. 93-96.
- RIPOLLÉS ADELANTADO, E. (2005): «Montaña de les Raboses». En *Gran Enciclopedia de la Comunidad Valenciana*. Levante-EMV.
- RUIZ ZAPATERO, G. (2007): «Morir, enterrar y recordar. Las tierras navarras durante la Edad del Hierro». En *La tierra te sea leve. Arqueología de la muerte en Navarra*, p. 97-113.
- SANCHIS SERRA, A. I SARRIÓN MONTAÑANA, I. (2004): «Restos de cánidos (*Canis familiaris* ssp.) en yacimientos valencianos de la Edad del Bronce», *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXV, p. 161-189.
- TARRADELL MATEU, M. (1963): «Ensayo de identificación de las necrópolis del Bronce Valenciano», *Archivo de Prehistoria Levantina*, X, p. 59-67.
- VALIENTE MALLA, J. (1992): *La Loma del Lomo II*. Toledo: Servicio de Publicaciones de la Junta de Comunidades de Castilla-La Mancha, 304 p.
- VICENT GARCÍA, J.M. (1995): «Problemas teóricos de la arqueología de la muerte. Una introducción». En *Arqueología da morte na Península Ibérica desde as orixes ata o medioevo*. Xinzo de Limia: Ayuntamiento de Ginzo de Limia, p. 13-31.
- VILA, A. (2002): «Viajando hacia nosotras», *Revista Atlántica Mediterránea de Prehistoria y Arqueología Social*, vol. V (Cadix), p. 325-342.